

Թ

ԱՅԽԱՐՀԱՇԷՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՎԱՔԱ

(Տէս յ'էջ 26)

ԱՅՈՒԹԵԱՆ ժողովեալ միջոցն ի Ղրիմ՝ եղած է ի 1330-1475 . բազմաթիւ ձեռագիրք այն ժամանակաց մէջ գրուած են . ամբողջութեամբ մատուցելու և եկեղեցիք նոյն միջոցին կառուցել են . շատ խաչքարիք նոյն ատեններ քանդակուած և կոփուած մինչև առ մեզ հասել են , իրենց յիշատակարաններով . « Բարեխաւս են սուրբ նշանքս » այս կամ այն բարեպաշտ Հայուն , որ հեռի ի սիրելի հայրենեացն՝ կնքեր է յօտար պանդխտութեան իր կեանքը : Քանի՜ սրտագին , հաճոյական , միանգամայն և տխրագին մտածութիւնք չեն յարուցանել հայ սրտերու մէջ այդ սեւացեալ խաչքարիք , ոմանք եկեղեցեաց պատերուն մէջ ազուցած , այլք բարձր բերդերու պարսպաց վրայ : Շատ անգամ ինձ պատահել է կանգ առնուլ այգալիսի խաչքարանց զիմաց , մանաւանդ Սուտաղի գեներալի բերդին մեծ կրկնայարկ դրան ձախակողմեան որմին առաջ , ուր մեծ բարձրութեան վերայ , առանձնացեալ հայակոփ և հայաքանդակ քար մի , վկայէ վեցհարիւր տարիներով յառաջ՝ այդ տեղուանք Հայոց զոյւլթեան , որ Գեներալացոյ հետ աջակից՝ շինել են այդ աշտարակազարդ բերդը :

Մեր նպատակէն չհեռանալու համար՝ Կաֆայի վրայ ամփոփենք խօսքերնիս : Ինչպէս 1475ին Թուրքաց Կաֆայի տիրապետելու միջոց , նոյնպէս և անցեալ դարու վերջերը (1773) Ռուսաց ձեռք անցնելու պատերազմաց պատճառաւ՝

քարուքանդ եղած է Կաֆա, մեծամեծ շէնքերը հիմնայտաակ, դռներուն և պատահանաց շրջանակը և բարաւորք՝ իբրեւ նիւթ վառելի կամ վառելչփայտ գործածուած են բնակչաց, ամենեւին ակնածութիւն չանելով ոչ ճարտարապետական ձեւին և ոչ շէնքին հնութեան. և մինչդեռ այժմ, հարիւր տարի անցնելէն վերջ, ի հնութենէ մնացած կիսաւեր ու գրեթէ անպէտ շէնքերու վրայ մասնաւոր հոգ և հսկողութիւն կը լինի կառավարութեան ու քաղաքապետութեան խնամօք, հարիւր տարի յառաջ, հարկ է խոստովանիլ, անխնայ կերպով կործանուած և ոտնակոխ եղած են՝ քաղաքիս կարեւորագոյն և փառաւոր շէնքերը: Հաւանութեան է որ եթէ անոնց յարգը չի ծանշցող տգէտ ամբօրն և ռամիկ՝ այդպէս անխնայ վարուած չլինէին թէնողարից հին շինուածոց նկատմամբ, ո՞ գիտէ դեռ քանի՞ գեղեցիկ յիշատակար անք կ'ունենայինք մեր ձեռքը, նոյն իսկ հայկական գաղթականաց պատմութեան մասին: Սակայն յետ կրկին և կրկին Կաֆայի աւերմանց, դարձեալ աստ և անգ՝ մնացորդը հայրենի յիշատակաց բիշէն շատը մեզ գուշակել կու տան, և գեղեցիկ վայելչութեամբն զոր զեռ անկորուստ պահած են՝ կը քահեն հետագօտ հայ աչքերը:

Անշուշտ այդ մնացորդաց մէջ առաջին տեղին բռնողը ազգային եկեղեցիք են. զի ուր և լինի հայ ժողովուրդ, որպիսի՝ հանգամանաց մէջ ալ գտնուի, մինչև անգամ՝ ինքն երկրափոր նկուզներու մէջ ևս բնակի, կ'աշխատի որ Աստուծոյ տունը, կրօնքի ժողովարանը, եկեղեցին՝ գեղեցիկ և վայելուչ լինի: Ի հնութենէ մնացած գեռ եւս կանգուն կան Կաֆայի մէջ երեք ազգային եկեղեցիք. Ս. Սարգիս, հին ամբողջակ եկեղեցի, ինչպէս կ'անուանեն և կը գրեն ազգային յիշատակարանք. — Ս. Հրեշտակապետք, որ մայր եկեղեցեաց կը համարուէր ինչուան վերջին տարիներու մէջ, — և Ս. Կարապետ, որ այժմ Ռուսաց ձեռքն է: Այս երեք եկեղեցեաց վրայ եւս ցարդ յայտնի կ'երևի ազգային ճարտարապետութեան ճաշակ և վայելչութիւն, և որք չեն կորուսած իրենց նախնական տիպարը. մինչ Ս. Գեորգ ի գերեզմանատան, և Ս. Աննա ի սարին, վերջերս նորոգուելով, բոլորովին կորուսել են իրենց առաջին վայելչութիւնը:

Ժ

Հիւսն եկեղեցիք Հայոց. — Սուրբ Սարգիս .

Սրբոյն Սարգսի նուիրուած եկեղեցին, Կաֆայի ազգայնոց հին և նոր եկեղեցեաց մէջ հնաբոյնն է, քաղաքին կեդրոն տեղին շինուած, և շատ ձեռագրաց մէջ, ինչպէս հիմայ ալ յիշատակեցինք, նշանակուած է իբր ամբողջակ կամ մայր եկեղեցի. ունի բնդարձակ բակ չորս կողմը, որոյ մի անկիւնը քաշուած է եկեղեցին, յոյժ համեստ ձևով. և որովհետեւ քաղաքին հրապարակին արևմտեան հարաւային կողմը կ'լինայ, այն պատճառաւ կարծես խոռոված, և կոնակ դարձուցած է գէպ ի քաղաք: Այդ բակին մէջ, ուր այժմ կայ տղայոց և աղջկանց համար ազգային ծխակսն ուսումնարան, հին ատեն, ըստ ազգիս սովորութեան, վանք և բնակութիւն եղած է արեղայից և վարդապետաց, ուր

շատ արեղայք բազում ձեռագրեր օրինակել են՝ ընդ հովանեալ Ս. Սարգիս տա-
ճարին :

Եկեղեցւոյն զիրքը և տեղը , հանդերձ ընդարձակ բակով , քաղաքին մէջ տեղ
չինուած , յայտնի ապացոյց են որ այս եկեղեցիս Գեորգեացոց ի թէոգոսիս
գալէն առաջ շինուած է . վասն զի ԺԴ դարու հայ բազմաթիւ գաղթականութեան՝
Գեորգեացիք նշանակած են առանձին թաղ Հայոց , այժմեան արգելանոցին տե-
ղը և անտի գէպ ի հարաւակողմեան սարերը . ուր և Հայք նոր պատ քաշելով
իրենց բնակութեան չորս կողմը , ապահովել են զիրենք ընդդէմ թշնամեաց
յարձակման . բաց ի Ս. Սարգսէ միւս ալ եկեղեցիք , բոլորը կամ այդ պա-
րտապաժին մէջն եղել են , և կամ պարսպէն եւս դուրս , ալ ոչ քաղաքին
կեդրոն տեղը :

Այս եկեղեցին հաւանական է որ յընթացս ութ հարիւր տարիներու՝ շատ
անգամ նորոգուելով , այլալուծիւններ կրած է , այլ զլիսաւոր մասն եկեղե-
ցւոյն՝ բնմն և դաս , նոյն հին ձևով մնացել են , ոչ միայն ներքին կողմէն ,
այլ նոյնպէս և արտաքին տեսքով . քանզի զբաւն եկեղեցւոյս պատին վրայ ա-
զուցած քանի մի խաչքարինք՝ բոլորովին մաշուած են օղէն և անձրեւներէն , և
որոց վրայի տառերը սրբուած , որ մեծ հնութեան նշան է : Հայոցմէ վերջ
Գեորգեացիք , ոտից կուտան գանելով , կամ լաւ եւս՝ տիրանալով Կաֆայի , Ս.
Սարգիս անմիջապէս մօտ , քաղաքին մեծ հրապարակին միջալայրը կը շինեն
իրենց փառահեղ մայր եկեղեցին , ի պատիւ Ս. Ազնէս կոտին , որ բոտ վկայե-
լոյ պատմագրաց , իր գեղեցկութեամբ նշանաւոր եղած է ընդ համօրէն Եւրոպա .
հաւանական է որ՝ նախ քան զԳեորգեացիս , Յոյնք նոյն հրապարակին վրայ
ունեցել են իրենց եկեղեցին . յետ Գեորգեացոց՝ Թուրքք զմեթազարդ և փա-
ռաւոր մզկիթ կանգնել են Ս. Ազնէս եկեղեցւոյն հիման վրայ , նոյն տաճարին
աւերակներով . իսկ մեր օրեր՝ Ռուսք՝ ճիշդ այդ մզկիթին տեղ , հին եկեղե-
ցւոյն հիման վրայ շինեցին իրենց մայր եկեղեցին :

Ինչպէս տեսանք՝ ի հոլովել զարուց և ի փոփոխել տիրապետող ազգաց , ե-
կեղեցւոյն տեղը բռնած է մզկիթ , և ապա դարձեալ տեղի առած է եկեղե-
ցւոյ , քաղաքիս կեդրոնին վերայ . մինչդեռ նոյն միջոց ժամանակին՝ Հայոց բազ-
մադարեան Ս. Սարգիս եկեղեցին կը մնայ իւր սեպականութիւն , և մինչև ցայս-
օր կանգուն գոեալմէ նոյն ձևով՝ ինչպէս ասկէ ութ հարիւր տարի յառաջ՝ Եկել են
ի Կաֆա Կազարք և Սարմատացիք , Խփչաղ և Գուման Թաթարք , և այլն , քա-
րուքանդ արել են քաղաքը իւր մեծամեծ շէնքերով , ալ կարծես թէ քանդողաց
աչքէն իրիպել է սուրբ տաճարս իր անփառունակ ձևովը . օտարաց աչքին ան-
նշան , ալ ազգիս՝ մանաւանդ Կաֆայեցի Հայկազանց համար յոյժ սիրելի և նը-
շանաւոր . և պէտք է որ միտ այնպէս լինի՝ իր դարերէ ի վեր ունեցած հնու-
թեամբ և արժանաւոր աքոռակալ անուամբ անդստին ի հնոց : Անշուշտ շինողք
տաճարիս , խոհական խորհրդով նախազուղակելով ապագայ աւերմունք և արկածք ,
զգուշացել են , ինչպէս յառաջ ալ կանխեցինք բսել , խորանաց կամարները
բարձրացնելու , ինչպէս ալ եկեղեցեաց . չունի եկեղեցիս երկնաբերձ կաթո-

ղիկէ՝ վեղարի ձեռով, ինչպէս ունին յետաշէն եկեղեցիք: Առաջին զաղթական Հայք ի թէւոյրսիս, քաղաքիս մէջ տեղը, շրջապատեալ ընդարձակ բակով, քաղաշէն պարսպաց մէջ շինել են ի ցածագոյն տեղում, խոնարհ սրբալայրը, որպէս զի կարող լինին, առանձնացեալ յօտարաց, առանց աչքի զարնուելու, ժողովիլ սուրբ տաճարիս մէջ, կորուսեալ հայրենաց սէրը նորոգելու, նախնի հարց և վարդապետաց լեզուով և հնագոյն արարողութեամբ իրենց յարգութիւնն ու գովաբանութիւնը, սրտի և հոգւոյ պիտոյքը, վիշտերը և ցաւերը հեղու և տարածանելու առաջի երկնաւոր թաղաւորին, որ ամէն տեղէ, ամէն լեզուով, իրեն զիմոզաց ձայնը կը լսէ, կարեաց դարման կը տանի և պիտոյքը կը հոգայ աստուածախնամ սիրով սփոփելով, քաջալերելով և արտառուքը քաղցրացը ներով:

Յանցեալ դարու (1787ին) ի Նոր Նախիջեան գրուած ձեռագիր մի, Գիրք ժողովածոս⁽¹⁾ վերնագրով, ի միջի այլոց կը գրուցէ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ համար.

«Սուրբ Սարգիս յոյժ մեծ ժամ է.

Նախնաց մերոց հաստատեալ է,

Եկեղեցեաց աթոռակալ է»:

Յոյժ մեծ ժամ բացատրութիւնը չափազանցութեամբ տրուած կ'երևնայ այս եկեղեցւոյ. զի այժմ, այն է ի վերջին նորոգմանն որ յամի 1888, թէպէտ և փոքրրկացուցած է, այլ նորոգմանէն յառաջ ալ կարելի չէր այդ մակկրիով կոչել. այլ այս բացատրութենէ կարող եմք գուշակել թէ այլոց մեծութիւնն ո՛րչափ պիտի լինի. սակայն և այնպէս՝ ոչ իր ձեռքն կամ գեղեցկութեան, այլ վաղեմի հնութեան համար, եկեղեցեաց աթոռակալ, կամ այժմեան բացատրութեամբ մայր եկեղեցի ճանչցուած է մինչև ցառալին Արեւելեան պատերազմն Սեւաստոպոլի. այդ միջոց ժամանակին անտէր մնալով, և եկեղեցւոյն երկրորդ մասին առիճն փնտռելով, տակաւ խորխուղ յիճակի մէջ ինկած, եթէ այդ մասին (1888) գերապատիւ Խորէն Դ. Վարդապետ Ստեփանէ հոգ չի տանէր, կամաց կամաց այդ հնաւանդ եկեղեցին եւս թէւոյրսիոյ բառաւորս կործանուած ազգային եկեղեցեաց կարգը պիտի անցնէր. այլ ժրաշան փոյթ վարդապետին և ազգայնոց, որպէս և օտարաց, առատ նուիրատուութիւնը, վերահաս կործանմանէ մը և ի սպառնալու անշքութենէ ազատեցին այդ եկեղեցին:

Ներսի կողմէն երեք մասն կը բաժանուին ազգային եկեղեցիք Կաֆայի. նախ բեմը իւր դասով, ուստի մի աստիճանով ցածագոյն կ'իջնէ ժողովրդոց կամ հաւատացեալոց կանգնելու տեղը: Այս երկրորդ մասը ընդհանրապէս փոքր է. և այն պատճառաւ ամենայն եկեղեցիք ունին և երրորդ մասն մի, որ ինչպէս եկեղեցեաց ներքին կողմէն երեք զոներով բամբուած է եկեղեցւոյն բեմէն և

1 Եթէ չէմ սխալել, ձեռագրիս այս մասը որ Կաֆայի եկեղեցեաց վրայ կը խօսի, ընդօրինակուած է 1756 թուականին, նոյն քաղաքի մէջ գրուած Պատմութիւն Անի քաղաքի ի ձեռն Արքայապետ Բաբունապետի ձեռագրին, և պահուած է ի մատենադարանին Էջմիածնի:

դասէն, նոյնպէս և արտաքին կողմէն բոլորովին զատ է նոյն շէնքէն, երդիրքը աւելի ցածագոյն. և ժողովուրդը երկրորդ բաժանման դռներէն միայն կարող են տեսնալ պատարագ և այլ արարողութիւնը։ Այս երրորդ մասին կանանց կողմ անունը կը տրուի. այլ արդեօք հին ժամանակն ևս այնպէ՞ս էր, կը տարակուսիմ. ինձ այնպէս կ'երեւի որ կաֆայեցի նախնի Հայկազունը, հասաւոյ քրիստոնէական սովորութեան համեմատ, բուն սրբալայրը, հասարակաց ժողովրդական կենալու տեղէն բաժնել են դռներով. այդ զգուշութիւնը ունեցել են՝ որ չլինի օտար ազգէ անհաւատք կամ թերահաւատք անախատութիւն մի հասցընեն սուրբ խորհրդոց. անշուշտ երբոր սարկաւազը մեզմիկ եղանակաւ ազդ կ'անէր դպարաց, «Չղրունս, զղրունս ամենայն իմաստութեամբ և զգուշութեամբ» փակեցէք, դպիրք երեք դռներն ևս վրայ կը բերէին սրբազործութեան միջոց ի սուրբ պատարագին, որով օտարաց հետ ի միասին և թաղմութիւնը ազգայնոց եկեղեցւոյն երրորդ մասին մէջ կը սպասէին, մինչև երկրորդ անգամ դռները բացուելուն։

Ի թէնդոսիա՝ Ս. Սարգիս, Ս. Հրեշտակապետը և Ս. Կարապետ. ի Հին Ղրիմ՝ Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին բոլորն ալ վերոգրեալ բաժանմունքով շինուած են. միայն այժմ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն այդ բաժանմունքը քանդուած է, և փոխանակ հին դռներուն՝ մեծ կամար մի կը բաժանէ եկեղեցին երրորդ մասէն։ Այդ նորաձևութիւնը դարուս սկիզբները եղած է Ս. Սարգիս մէջ, որ թէպէտ ամէն կողմանէ վայելուչ, և ազատ տեսք ունի խորանը, սակայն եկեղեցին իւր վաղեմի ձևը կորուսել է ներքին կողմէն, այս մասամբ։ Նոյն միջոցին մտածած են ազգայինը Ս. Հրեշտակապետաց եւս դռներուն բաժանմունքը մի մեծ կամարի վերածել, այլ բարեբաղդաբար, ճարտարապետը խորհուրդ չէ սուել, որպէս զի կաթուղիկէն՝ և զայն վեր բռնող կամարները չի խախտին։

Վայելչաձև են յոյժ Ս. Սարգիս երեք խորանաց ևս կամարները։ Դիտելու արժանի է և այս, որ ազգային հին եկեղեցեաց ընծայարանները, երկու կողմէն խորանին դուրսն են, և ոչ խաչկալին ետէն։ Ինձ այսպէս կ'երեւի որ խաչկալին ետէր ընծայարան շինելը՝ Յունաց հետեւողութեամբ մտած է նորաշէն ազգային եկեղեցեաց մէջ։ Խորանին աջակողմեան ընծայարանին անմիջապէս մօտ կը գտնուի որմին մէջ շինուած մկրտութեան աւազանը, ինչպէս որ կը պատուիրէ Ս. Սահակ հայրապետ. իր կանոնաց մէջ։ Փոքր վարագուրի սովորութիւնն աւելն հին եկեղեցեաց վերայ կ'երևի, այժմ միայն դադրած է ոմանց եկեղեցեաց մէջ, Ռուսաստանի մի քանի քաղաքներուն, որ կամայականութիւն է, և ոչ ըստ ազգային արարողութեան։

Ս. Հրեշտակապետը

Այժմ Ս. Հրեշտակապետը համարուած է գլխաւոր կամ մայր եկեղեցի. որ թէպէտ Ս. Սարգիս նման քաղաքիս կեդրոնական տեղին շինուած չէ, այլ քրովհետև աւելի ընդարձակ է և կաթուղիկէի և բարձրաբերձ կամարներով յօ-

րինուած, և վերջին քանի մի տասնեակ տարիներու մէջ կիսաւեր վիճակ ունէր Ս. Սարգիս, բնականաբար Ս. Հրեշտակապետաց անցած է մայր եկեղեցի լինելու պատիւը, որ հնութեամբ շատ հին շէնք մը չէ, ինչպէս կը վկայէ քարաքանդակ արձանագրութիւնն:

Շինուած է եկեղեցիս հաշալ արդեամբք Աստուածատուոյ ուրումն և նորա ընտանեաց ի ՊԵՒԷ (1408), Կաֆայի արևմտեան կողմը բարձր դիրքի վերայ գրտի կողմէն բոլորովին անպահոյճ. ունի հայկական կաթուղիկէ ոսկէզօծ խաչիւ պսակուած. այլ խաչին ձեւը ազգային չէ. և համեմատութեամբ կաթուղիկէն խոշոր է, կը յիշեցնէ տիրոջ ազգային ճաշակը, մինչ մի փոքրաձև խաչ թերևս աւելի համեմատ և վայելուչ կը լինէր ի ծայր կաթուղիկէին Հրեշտակապետաց: Եկեղեցւոյն ներքի կողմը վայելուչ է և գեղեցիկ, բարձրաբերձ և համեմատաչափ կամարներով, որոց վերայ կը հանգչի կաթուղիկէն: Վայելչագեղ են և բոլորովին հայկական խորանները, բեմը և դասը. ժողովրդոց կամ կանանց կողմը դատ շինուած է ցած երդիքով, այլ կցուած է եկեղեցւոյն հետ. այս մասին մէջ կանգնող ժողովուրդը, երեք դրանց կամարաց մէջէն կարող է տեսնալ սրբազան պաշտամունքը: Ունի եկեղեցիս իւր անանուն նա հատակը, որ պաշտպան է ընդդէմ ջերմախտի:

Առ հասարակ թէոդոսիոյ եկեղեցիք անզարդ են, և չեն համապատասխանել մի ձեռագրի մէջ գտնուած սողերուն.

«Քէֆէ քաղաք ծովահայեաց,
Եկեղեցիքը զարդարած»:

Անշուշտ այս տողերը գրողը՝ վերջին, այն է 1779ին, Հայոց ի Ղրիմէ ելնելէն առաջ տեսել և գրել է Կաֆայի եկեղեցիներու զարդերու մասին. և հաւանական է ենթադրելը որ գաղթող ժողովուրդը հետերնին տարել են բոլոր եկեղեցեաց զարդարանքը. և վերջին հարիւր տարուան միջոցին կարող չեն եղած եկեղեցիք իրենց նախկին յարուճ ու զարդը ունենալ ժողովրդոց սակաւութեան պատճառաւ:

Ս. Կարապետ

Սրբոյն Սարգիս և սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցեաց վրայ համառօտ ակնարկս ընելէն վերջ, պատշաճ կը համարիմ լռելով չանցնիլ մի փոքրադիր, այլ յոյժ գեղեցիկ և վայելչադիր, երբեմն հայ եկեղեցւոյ մասին, ուր այժմ Ռուսք կը պատարագեն, այն է արգելանոցի Ս. Կարապետի կամ Ս. Օվանիսի մասին:

Արգելանոցը՝ որ քաղքին արևելեան ծայրը կ'իյնայ, չորս կողմանէ պարսպած, ժամանակաւ Հայոց թաղ եղած է, ուր խիտ բնակած են յԱքսերայէ աստ գաղթող ժողովուրդը. այն պատճառաւ մերթ կը պատահի որ առաջին անգամ այս տեղւոյն յայց ելնող Հայը կանգ կ'առնու այս կամ այն սանդուղին, քարին, պատին և կիսաւեր մի շէնքի քով, աչքերուն զարնուելով քարաքանդակ հայ տառեր. այլ երբ կամարակապ դռներէն ներս մտնելով կարգաւ կը տեսնէ երեք

հայ եկեղեցիք, սիրտը կը տրոփէ : Այլ եւ խորհուրդ կու տամ՝ մասնաւոր ուշադրութեամբ զննել երեք եկեղեցեացս միջինը, որ ցարդ վայելուչ ձևով կանգուն կեցած է իւր գեղեցիկ կաթուղիկէիւ. դա է Ս. Կարապետը, որոյ համար հին յիշատակարան մի կը զրոյցէ .

« Ս. Օլմանէս տեղըն ձոր է,
Կաթուղիկէն յոյժ յարմար է » :

Այս տողերուս մէջ յոյժ յարմար բառերը ճիշդ և տեղովը գործածուած են . յիշատի այդ ձորակին մէջ, այդ համեստ և փոքրիկ եկեղեցւոյն վերայ, երկայնաձև և բոլորչի կաթուղիկէն փոքրիկ խաչիւ պսակեալ՝ յոյժ յարմար է : Համեստ բառը արտաքին ձևոյն իրեւ տիպար կարելի է գործածել . այլ եկեղեցւոյն ներքին կողմն, մանաւանդ երեք կամարակապ դռներէն դէպ ի դասը և բեմը, պէտք է զրուցել որ շքեղ է և հոյակապ, բարձր և վայելուչ, քանդակագործ և նախուս . ըստ իս, այս եկեղեցին իւր փոքրութեամբ հանդերձ, մի չքնաղ գոհար է հայկական ճարտարապետութեան ի Կաֆա : Առաջին դռնէն ներս մտնելով, պէտք է երկու աստիճանով վայր իջնել . երկայնաձև սենեակ մի է այդ, կամարաձև յորինուած, և ժողովրդեան կանգնելու տեղն է . ճակատը երեք դռներ ունի դէպ ի խորան, որոնք վերուստ ի վայր ծածկուած են գեղեցիկ քանդակներով, մանր նաշխերով. դռանց շեմերը, բարաւորները բանուած են, կամարներն ալ շատ վայելուչ ձև ունին : Այս կամարներէն դէպ ի խորան մտնողը՝ ակամայ կը հարկադրուի գլուխը վեր վերցընել, մինչև ցտանջել պարանոցի, — ըստ բացատրութեան Թովմայի Արծրունւոյ . — վստն զի բարձրաբերձ պատերը կամարակապ նեղնալով դէպ ի վեր, փոքրիկ կաթուղիկէն իրենց ուսերուն վրայ առած կ'երևան, որ իւր նեղ պատուհաններէն աղօտ լուսոյ ճառագայթներ կը սփռէ դէպ ի վայր : Խորանին վայելուչ զոգաձևին մէջ՝ կիսով չափ յորմն ցցուած են խորաքանդակ կիսանդրիք երկդաստան առաքելոց, և ի միջին՝ փրկիչն : Այս խորաքանդակ կիսարձաններուն վերայ յայտնի կ'երևի ճաշակ քանդակագործութեան, որոնք թէպէտ թանձր կրով ծածկուած են, սակայն և այնպէս կրին տակէն եւս կ'երևի չափակցութիւնն և համեմատութիւն, նոյն և վայելչութիւնն . յորոց զուրկ են կողմնակի պատերուն վերայ քանդակեալ Սրբոյն Կարապետի և Լուսաւորչի խորաքանդակք, մարդաչափ արձանք, խոշոր և անարուեստ քերչաց գործ : Այժմ մեր ազգայինք՝ Ս. Սարգսէ և Հրեշտակապետաց եկեղեցիներէ զատ՝ ունին Ս. Գեորգ և Ս. Աննա, քաղաքին հարաւային սարին վերայ, և որ ուխտատեղի է, զի հոն թաղուած է ժամանակաւ Լոյս—Պարոն նահատակն :

Քիչ ետքը կարգաւ պիտի նշանակեմք Կաֆայի մէջ երբեմն գտնուած ազգային եկեղեցեաց անուանները, որչափ ինչ յաջողեցաւ մեզ գտնել՝ մի զարյառալ զրուած ձեռագրէ մը : Այլ յառաջ քան զայս հետաքննական ցուցակ մէջ բերելու՝ համառօտիւ խօսինք կաթուղիկեայ Հայոց վերափոխման Սրբոյ Կուսին նուիրուած եկեղեցւոյ մասին, որոյ հարկւրամեայ յոբանքանը կատարուեցաւ ի 1887 ՚ի 15 օգոստոսի :

Շարայարեւի